

PIOTR HÜBNER

Kasa Imienia Józefa Mianowskiego (1881–1951)

Józef Mianowski Fund (1881–1951)

Streszczenie: Artykuł zawiera opracowany źródłowo „portret” dawnej Kasy imienia Józefa Mianowskiego. Ujęty jest w porządku chronologicznym, ale uwzględnia też podział problemowy oraz uzależnienie losów Kasy od biegu zdarzeń historycznych. Była to instytucja społeczna mecenatu naukowego, powstała w okresie zniewolenia ziem polskich przez zaborców, działająca w realiach II Rzeczypospolitej i w okresie powojennej „budowy podstaw socjalizmu”. Mimo społecznego charakteru, działalność Kasy Mianowskiego została zablokowana, a następnie zlikwidowana przez władze komunistyczne. Dorobek Kasy zawsze doceniało polskie środowisko akademickie.

Słowa kluczowe: Kasa im. Józefa Mianowskiego, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, „Nauka Polska”, mecenat naukowy

Summary: The article contains a „portrait” of the former Józef Mianowski Fund. It is presented in chronological order, but also takes into account the problematic division and the dependence of the Fund’s fate on the course of historical events. It was a social institution of scientific patronage, established in the period of the enslavement of Polish lands by the partitioning powers, operating in the realities of the Second Polish Republic and in the post-war period of „building the foundations of socialism”. Despite its social nature, the activities of the Mianowski Fund were blocked and then liquidated by the communist authorities. The achievements of the Fund have always been appreciated by the Polish academic community.

Keywords: Józef Mianowski Fund, Warsaw Scientific Society, „Polish Science”, scientific patronage

Inicjatorem upamiętnienia rektora Szkoły Głównej w Warszawie, Józefa Mianowskiego był Filip Sulimierski. Gdy wyklarował się pomysł fundacji odbyło się (19 stycznia 1879) zebranie w mieszkaniu Stanisława Kronenberga, z udziałem około 60 osób. Do Komitetu Założycielskiego wybrano po jednym profesorsze i po dwóch byłych studentów – z każdego wydziału byłej Szkoły Głównej. Komitet ukonstytuował się 22 stycznia 1879 roku pod przewodnictwem Jakóba Natansona, dokooptowanego do składu Komitetu. Praktykę kooptacji przyjęto na stałe przy kompletowaniu składu Komitetu Kasy. Na posiedzeniu Komitetu Założycielskiego, 8 lutego 1879 roku, wybrano ostatecznie formę organizacyjną – Kasy pomocowej, sugerowaną przez Stanisława Kronenberga – odrzucając konkurencyjne projekty w postaci wydawnictwa „Biblijoteka Mianowskiego” (projekt zgłoszony przez Kazimierza Kaszewskiego), bądź – muzeum fizycznego (Stanisław Kramsztyk), muzeum przyrodniczego (Eugenjusz Dziewulski), funduszu nagród za prace naukowe (kilku byłych profesorów Szkoły Głównej).

„Kasa pomocy dla osób pracujących na polu naukowym imienia dra med. Józefa Mianowskiego”, której ustawa (statut) z 30 czerwca 1881 roku została zatwierdzona przez rząd rosyjski (12 lipca 1881), była sposobem upamiętnienia rektora Szkoły Głównej w Warszawie, ale przede wszystkim – formą wsparcia nauki polskiej przez pokolenie profesorów i absolwentów tej Szkoły. Celem statutowym Kasy (nazwa, ówczasie popularna, wskazywała na środki przeznaczone na **cel dobroczynny**) było „udzielanie zapomóg pieniężnych, jednorazowych lub periodycznych, oraz pożyczek osobom pracującym na polu naukowym lub też osobom, które już uprzednio w tej dziedzinie dały się poznać ze swoich prac naukowych”. Ze wsparcia mogli korzystać tylko „poddani rosyjscy”, z wyjątkiem tych, którzy zamieszkiwali za granicą „bez zezwolenia Rządu”. Komitet Kasy miał „rozpatrywać i decydować prośby o zapomogi i pożyczki” oraz „wynajdywać środki rozwoju działalności Kasy”, a także kierować jej pracą administracyjną. Zapomogi na wydawnictwa udzielane były „bezprocentowo” – ulegały zwrotowi tylko z dochodów ze sprzedaży dotowanych publikacji, których ceny ustalał Komitet Kasy. Ceny ustalano bez zysku – według kosztów produkcji. Pożyczki były udzielane najdłużej na cztery lata, wymagano, by pożyczkobiorca przedstawił dwóch poręczycieli.

Pierwotnymi członkami założycielami Kasy, wymienionymi w ustawie, byli Tytus Chałubiński, Jakób Natanson, Stanisław Przysiański, Konrad Dobrski oraz Stanisław Kronenberg. Statutowo otwarcie Kasy mogło nastąpić, jeśli w ciągu trzech miesięcy od zatwierdzenia jej ustawy „założyciele, w liczbie przynajmniej dwudziestu, ofiarują na korzyść Kasy kapitał wynoszący przynajmniej pięć tysięcy rubli”. Komitet Założycielski zaprosił ich 45 – z grona uczestników prac przygotowawczych. Zebrali więcej niż wymagano (6750 rs).

Pozory ograniczenia się tylko do dobroczynności były wymuszone – władze rosyjskie blokowały możliwość powołania towarzystwa popierania nauki. Wprowadzono jedynie w ustawie Kasy – przy definicji jej celu działania – dodatek: „Zadaniem Kasy może być również udzielanie takim osobom środków lub też pożyczek na cele naukowe”. Cele Kasy wskazywały, że bliska była formule fundacji. Kasę powołano jako osobę prawną *sui generis*. Nie była stowarzyszeniem, choć

KASA IMIENIA JÓZEFA MIANOWSKIEGO (1881–1951)

miała członków i zbierała składki, nie była też fundacją, choć kierował nią Komitet i dysponowała majątkiem przeznaczonym na wsparcie destynariuszy – osób prowadzących badania naukowe. Była to polska **społeczna instytucja mecenatu naukowego**.

Założyciele wybrali 6 października 1881 roku Komitet Kasy, do którego statutowo mogły wejść tylko osoby posiadające stopień naukowy. Prezesem został Tytus Chałubiński, wiceprezesem – Stanisław Kronenberg. Obok decyzji w sprawach zapomóg i pożyczek do obowiązków Komitetu należało „odnoszenie się do instytucyj, towarzystw i osób, których współdziałanie może być pożytecznem dla rozwoju Kasy”. W tym celu, związanym z promocją nauki, powołano doradcze kółka, odpowiadające zakresem czterem wydziałom dawnej Szkoły Głównej. Środki finansowe były początkowo skromne – niewiele przynosiły składki członków, choć zgłosiła się aż jedna dziesiąta absolwentów Szkoły Głównej (na 754 członków Kasy przypadało 245 absolwentów). O gospodarkę finansową Kasy dbał jako skarbnik przez 25 lat Karol Deike – dyrektor Banku Handlowego. Radcą Kasy był adwokat Ksawery Tatarkiewicz (ojciec Władysława). Stałym kłopotem była **niesumiennosc członków** Kasy – około połowa z nich zapominała o płaceniu corocznych składek. W 1883 roku było w Kasie 54 członków honorowych (corocznie wnosili minimum 100 rs) i 834 członków rzeczywistych. Liczba członków Kasy osiągnęła w roku 1886 apogeum (920), by spaść do 674 w 1901 roku. Dopiero w okresie względnej liberalizacji polityki rosyjskiej doszła do 1078 osób (w 1906). Większe znaczenie miały zapisy spadkowe – pierwszym był Jan Nepomucen Jaśkowski, literat, który już w 1881 roku złożył testamentem 15 tys. rs na fundusz wieczysty. Komitet Kasy przeznaczył procenty z funduszu na wydanie dzieł Oskara Kolberga. W dwa lata po Jaśkowskim, zapisał Jakób Natanson 30 tys. rs, z oprocentowania których nagradzała Kasa dwie najlepsze prace, napisane w języku polskim (co cztery lata). Do roku 1896 udzielono 435 pożyczek i zapomóg, w tym: 171 na badania naukowe, 87 na wydawnictwa, 58 na inne cele, a także przyznano 19 nagród. Odmownie rozpatrzono 287 podań. Gdyby za miarę działalności wydawniczej przyjąć liczbę stron wszystkich publikacji, to w roku 1881 było ich 943, w 1891 – 3439, w 1901 – 10 404, a w 1906 – 6502 (za: Jan Piskurewicz, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk a Kasa imienia Mianowskiego w drugiej połowie XIX i na początku XX w.* [w:] *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk a towarzystwa naukowe na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku*, red. W. Molik, A. Hinc, Poznań 2012).

Po 1890 roku polityka Komitetu Kasy, w którym nadal dominowało – już nieco starzejące się – „pokolenie Szkoły Głównej”, uwzględniała realia zaborowe tak, by – jak podaje Zygmunt Szweykowski (*W pięćdziesięciolecie Kasy imienia Mianowskiego* – „Nauka Polska”, tom XV, 1932) – „nie angażować zbyt wiele Kasy w zjawiska życia współczesnego, by przeciwnie zachować pewien dystans spokojnej, zrównoważonej naukowości”. Stąd wynika „osłabienie kierunku społecznego instytucji” oraz „zwrot od hasła popularyzacji wiedzy, jako najważniejszej funkcji Kasy, do popierania przede wszystkim pracy badawczej”. W efekcie Kasa „przestaje być inicjatorką czy kierowniczką życia zbiorowego”. Prezesi Komitetu Kasy często się zmieniali – po Tytusie Chałubińskim pełnili tę funkcję: Stanisław

Kronenberg (od 1886), Ignacy Baranowski (od 1887), Antoni Okolski (od 1893), Henryk Struve (od 1897 i od 1902), Władysław Holewiński (od 1900 i od 1904), Konrad Dobrski (od 1904), Feliks Kucharzewski (od 1915). Do roku 1917 funkcję członka Komitetu Kasy sprawowało ogółem 60 osób.

Przełom w zasobach finansowych Kasy – i możliwościach z tym związanych – nastąpił w roku 1904, gdy zapis Witolda Zglenickiego zapewnił dochody z wydobycia ropy naftowej w Baku. Do tego czasu licznie otrzymywane nieruchomości z zapisów Komitet spieniężał. W tym przypadku sięgnięto po wydzierżawienie – i dobrze, bowiem już w roku 1908 pojawił się pierwszy przychód. W roku 1911 osiągnął kwotę 186 473 rubli, a w kolejnych uległ podwojeniu. Komitet Kasy nie był w stanie tych kwot sensownie spożytkować – w roku 1912 na zapomogi wydatkował 84 548 rubli (w następnych latach kwotę zapomóg podwojono). Podań napływało corocznie około 300.

W wyniku względnej liberalizacji polityki rosyjskiej po 1905 roku, kiedy to w dwa lata później powołano Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Zygmunt Kramsztyk zgłosił projekt powołania Rady Naukowej Kasy – podzielonej na wydziały, a mającej koordynować recenzowanie wniosków o zapomogi. W czasie I wojny światowej Kasa finansowała nie tylko publikacje członków TNW, ale także jego pracownię i gabinety. Do 1906 roku Kasa przydzieliła 464 subwencje na badania na kwotę łączną 164 776 rs oraz 493 subwencje wydawnicze na 387 pozycji wydawniczych (z tego 61 pozycji to tłumaczenia z języków obcych). W tym czasie udzielono 131 zapomóg osobistych na sumę łącznie 25 372 rs oraz 10 nagród z funduszu Jakóba Natansona na łączną kwotę 29 260 rs oraz – z funduszu Zenona Pileckiego – 36 prac 32 autorów na łączną kwotę 13 037 rs, zaś z funduszu Adolfa Pawińskiego – 3 prace na łączną kwotę 1800 rs.

Doszło jednak do przewartościowania **polityki subsydiów**, uwzględniającego potrzeby kultury narodowej. Uruchomił sprawę artykuł Andrzeja Niemojewskiego *Criticosis* („Myśl Niepodległa” nr 309, 1915), w którym autor krytycznie ocenił odmowę udzielenia zapomogi Stefanowi Dembememu na wydanie *Słownika pisarzy polskich*. Argumentem po stronie Komitetu Kasy było twierdzenie, że sporządzenie bibliografii nie mieści się w zakresie nauki. Niemojewski wskazywał jednak, że „Komitet Kasy Pomocy «dla osób pracujących na polu naukowym» składa się z osób niepracujących na polu naukowym i niemających nieraz nawet pojęcia o istnieniu wielu takich pól, co już wystarczyłoby do zaproponowania mu, aby się podał do dymisji i nie prowokował zarzutu, iż drogą kooptacji kierownictwa zagarnął majątek publiczny, by nim szafować wedle widzeń pewnej kliki”. Niemojewski podawał przykłady zasiłków, przyznanych na badania pierwotniaków (Henrykowi Raabe), na studia nad ustrojem dzikości i barbarzyństwa (Ludwikowi Krzywickiemu) czy nad autonomią Alzacji i Lotaryngii (Stanisławowi Posnerowi). Byli to badacze o orientacji lewicowej.

W „Sprawozdaniu z Działu Naukowego Biura Kasy Mianowskiego”, złożonym 5 czerwca 1920 roku na posiedzeniu Rady Naukowej Kasy, stwierdzano: „Tryb postępowania w załatwianiu napływających do Kasy podań o zasiłki był taki, że każde podanie przewodniczący Komitetu skierowywał do jednego z członków Komitetu jako referenta, referent zaś – sam, lub też po porozumieniu się z odpowied-

nim specjalistą przygotowywał wniosek na następne posiedzenie Komitetu Kasy i decyzja zapadała na zasadzie głosowania”. Od czasu reformy Kasy (posiedzenie Komitetu z 4 listopada 1916) przyjęto zasadę „aby projekty, składane Kasie przez petentów, rozpatrywane były w świetle inicjatywy własnej Komitetu, wynikającej z poprzedniego rozważania i badania potrzeb nauki naszej [...]. Szło więc o zmianę metody działania, o stanowisko czynne, o pracę planową, o zastąpienie «defensywy» – «ofensywą»”. Wzięto pod uwagę także tych, „nieraz najwięcej wartościowych, którzy o pomoc dla siebie nie zwrócą się sami”, a także tych „rozpoczynających pracować naukowo, aby nie zeszli z tej drogi” – w tym studentów.

Odzyskanie niepodległości wiąże się z kryzysem finansowym, na co składa się osłabienie możliwości indywidualnych darczyńców, zagrabienie przez bolszewików dochodów z zapisu Zglenickiego i powojenna dewaluacja. Rolę podstawową Kasy przejęła Rzeczpospolita. Znaczenie Kasy jednak nie zmalało. Jak stwierdził Karol Lutostański, prezes Kasy w latach 1921–1939, „Kasa uchyla z ustawy swej pozory dobroczynności. Bierze w swe ręce pracę wydawniczą, organizując dział druku oraz ekspedycję wydawnictw własnych”. Dorobek Kasy w dziedzinie wydawnictw to – jak stwierdził Karol Lutostański – „1220 tomów o 426 200 stronach druku”. Kasa wspomagała „50 periodyków naukowych, wydzieliła 2262 zapomogi na badania naukowe 962 pracownikom, a 200 zapomóg – 50 towarzystwom naukowym, pracownikom i muzeom; przyznała zgórą 130 nagród; dała około miliona złotych pożyczek; udzieliła 530 stypendjów szkolnych; wydała bezpłatnie bibliotekom oraz instytucjom zgórą 30 000 tomów”. Ułatwieniem było pozyskanie przez Kasę własnej drukarni (1930).

Już w 1916 roku powstał Dział Naukowy Biura Kasy, kierowany przez Stanisława Michalskiego. Jak utrzymywał Michalski, Dział ten powołano „kiedy pewna grupa spraw, które możnaby nazwać teorią w stosunku do praktyki działalności Kasy, została przez Komitet wyodrębniona”. Zreformowaną Kasę nazwał Michalski „**prywatnym ministerjum nauki**”. Jak wskazywał Ludwik Krzywicki („Wiadomości Literackie” nr 13, 1932), określenia „ministerstwo nauki polskiej” używał już w 1905 roku jeden z rosyjskich profesorów UW. Krzywicki zaznaczał: „Kasa im. Mianowskiego była «ministerstwem», któremu obcy był jakkolwiek duch biurokracji”. We wprowadzeniu do I tomu rocznika „Nauka Polska – Jej, Potrzeby, Organizacja i Rozwój” (1918) podkreślano: „Instytucja prywatna, o charakterze społecznym, jak Kasa ma nadto doniosłe znaczenie wychowawczo-narodowe, budzi ufność we własne siły społeczeństwa, jest bowiem żywym przykładem, co samopomoc zdziałać może i powinna”.

Nowy statut, zatwierdzony 1 kwietnia 1920 roku, ustalał skróconą nazwę – „Kasa imienia Mianowskiego”. Dodano do niej w publikacjach od 1925 roku określenie „Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej”, zastąpione od roku 1932 formułą „Instytut Popierania Nauki”. Statutowo Kasa „ma prawa osoby prawnej” – *sui generis*, bowiem nie jest towarzystwem, ani fundacją. Nadal miała różne kategorie członków: założyciele, honorowi, zasłużeni *honoris causa*, czynni, dożywotni, popierający. Koncentrowała się na operowaniu zasobami finansowymi. Jej działalność rozciągnięto „na całą Rzeczpospolitą oraz polskie placówki zagranicą”. Nadal „władzą rządzącą” był Komitet, złożony z 12 członków

(humanistów i w równej liczbie przyrodników). Do Komitetu można było wybrać „tylko osoby, posiadające kwalifikacje naukowe, przytem zamieszkałe w Warszawie”. Komitet wybierał „ze swego grona” prezesa, sekretarza, skarbnika oraz ich zastępców – na roczną kadencję. Trzej funkcyjni członkowie Komitetu stanowili jego Prezydium. Stanisława Michalskiego wymieniano w „Sprawozdaniach Kasy” jedynie jako redaktora „Nauki Polskiej” oraz serii „Poradnik dla samouków”. Powołano Radę Naukową, złożoną z delegatów instytucji naukowych oraz instytucji popierania nauki – i z członków Komitetu, wybieranych przez nią na trzyletnią kadencję. Według ustaleń Komitetu wchodził do Rady Naukowej Kasy delegaci towarzystw: PAU, PTPN, Związku Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie, TPN w Wilnie i TNW oraz szkół akademickich: UJ, uniwersytetów Wileńskiego i Lwowskiego, UW, UP, politechnik Lwowskiej i Warszawskiej. Pierwszym przewodniczącym Rady został Kazimierz Żorawski, od 1921 do 1932 roku funkcję tę pełnił Kazimierz Twardowski, a po nim – Wojciech Świętosławski. Wspomagana przez trzyosobową Komisję Rewizyjną, sprawowała Rada „ogólny nadzór” nad Kasą oraz wnioskowała „co do sposobu rozwinięcia działalności Kasy”.

Komitet dzielił się przy odpowiednich czynnościach na komisje: Organizacyjną, Stypendialną, Wydawniczą, Nagrodową. Mogły też funkcjonować podkomisje dyscyplinowe. W Biurze Kasy obok Działu Naukowego funkcjonowały działy: Wydawniczo-Ekspedycyjny i Finansowo-Buchalteryjny oraz Sekretariat. Nowelizacja statutu Kasy (1923) przyniosła zapis o członkach korespondentach, powoływanych do „współdziałania w pomnożeniu funduszków Kasy. Członkostwo to wymaga odnawiania co 3 lata”. Zabezpieczano się poprzez formułę: „Majątek Kasy umieszczony być winien w nieruchomościach lub w wartościach przedstawiających bezpieczeństwo pupilarne”. Do majątku Kasy wliczano podarowaną w 1922 roku przez Stanisława Hiszpańskiego osadę Kilińskie, położoną w Mładzu nad Świdrem. Dwa domy i zabudowania gospodarcze osady przeznaczono na Dom Kasy, zwany „Mądralinem”. Ośrodek ten stał się miejscem pracy twórczej, debat i wypoczynku. Drogą zapisów Kasa uzyskała też domy w Konstancinie i Zakopanem.

Gdy wygasły możliwości indywidualne, Kasa pozyskała środki od Skarbu Państwa, samorządów, z własnego gospodarowania. Jak wynikało ze „Sprawozdania XLIII za rok 1924 z działalności Kasy Mianowskiego, Instytutu Popierania Nauki” – wobec utraty dochodów z „nafty na Kaukazie” – najbardziej liczyła się „pomoc ciał samorządowych. Z kolei idą sfery naukowe, nauczycielskie, przedstawiciele palestry i urzędnicy”. Powołano – w Warszawie i Krakowie – młodzieżowe Koła Przyjaciół Kasy im. Mianowskiego. Zlot Harcerski (3–9 lipca 1924) wprowadził do swego programu „«propagandę» na rzecz nauki polskiej”. Składka członka popierającego Kasy wynosiła ówczesnie 5 zł rocznie, a członka dożywotniego 125 zł jednorazowo. Lista tych pierwszych (za rok 1924) była obszerna (1757 osób), tych drugich zaś skromna – 20 osób oraz 18 instytucji i stowarzyszeń. W roku 1925 pojawiły się „ofiary” na rzecz Kasy, które przyniosły łącznie 48 533,73 zł (w kolejnych latach były to podobne kwoty). Apogeum dochodów Kasy przypadło na rok 1928 – osiągnęły kwotę 756 564 zł. Wydano z tego na potrzeby nauki 250 tys. zł, w tym na działalność wydawniczą 138 tys. zł.

KASA IMIENIA JÓZEFA MIANOWSKIEGO (1881–1951)

Agendą Kasy stało się powołane w roku 1928 Koło Naukownawcze – już pięć lat wcześniej zaczęto gromadzić bibliotekę naukowawczą. Publikacje z tego zakresu ukazywały się – obok materiałów informacyjnych – w rocznikach „Nauka Polska – Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój”. To Kasa zorganizowała dwa Zjazdy Nauki Polskiej (1920, 1927) i własny jubileusz 50-lecia (licząc od 22 stycznia 1879 roku – zebrania organizatorów w dniu 16 rocznicy wybuchu Powstania Styczniowego). Wspólnie z PAU Kasa utworzyła Polską Komisję Międzynarodowej Współpracy Intelktualnej oraz Polskie Biuro Uniwersyteckie. Uruchomiła też Kasa własne Domy Wypoczynkowe dla uczonych (koło Otwocka, w Zakopanem, w Konstancinie). Domami wypoczynkowymi Kasy zarządzały kilkusobowe kuratoria. Siedzibą Kasy – dzieloną z TNW – został Pałac Staszica, gdzie ulokowano biuro, bibliotekę, drukarnię. Podczas jubileuszu Kasy stwierdzono, że w ciągu pięćdziesięciu lat Komitet Kasy odbył ponad 700 posiedzeń, rozpatrując ponad 5000 podań badaczy, opatrzonych krytycznymi referatami. Zapomogami objęto druk ponad 1000 tomów oraz prowadzenie ponad 200 badań. Dotowano wydanie, między innymi, 15 tomów *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* oraz serię „Poradnik dla samouków” czy 8 tomów *Słownika Języka Polskiego*. Beneficjentami zostało ponad 800 pracowników nauki. Przyznano 115 nagród i 470 stypendiów. W latach 1882–1919 wydano około 2200 tys. rubli, a od 1920 do 1924 roku – 24 mld marek.

Dotacje MWRiOP dla Kasy spadły w latach kryzysu gospodarczego ze 180 tys. zł do 50 tys. zł rocznie. Przykładem specyfikacji wydatków Kasy może być rok 1934, kiedy to wydano na prace badawcze i zapomogi 50 800 zł, na nagrody blisko 755 zł, na stypendia ponad 24 tys. zł, na pożyczki ponad 63 tys. zł, a na wydanie prac i utrzymanie drukarni – 85 tys. zł. Na te cele uzyskano z zasiłków Ministerstwa WRiOP 59 tys. zł, a z Funduszu Kultury Narodowej ponad 64 tys. zł.

Na posiedzeniu Rady Naukowej Kasy, 29 czerwca 1935 roku, oddano hołd pamięci marszałka Józefa Piłsudskiego oraz – po referacie Czesława Białobrzeskiego „O zadaniach i programie pracy Kasy” – wskazano na „konieczność zwiększenia pomocy młodym pracownikom naukowym, zwołania kongresu naukowego na wzór zjazdów, organizowanych przez Kasę przed kilku laty, i powołania ogólnopolskiej Rady Naukowej w celu opracowania programu opieki nad nauką”. Rada Naukowa Kasy przewidziała w czerwcu 1935 roku powrót do akcji „w zakresie wydawania podręczników akademickich” oraz – co było nowością – akcji „przekładów znakomitych w tej dziedzinie dzieł obcych”. W kolejnym roku na wydawnictwa przeznaczono już 188 485 zł. Przy tym jednak rosły zapasy magazynowe: było to ponad 400 nakładów wydawnictw własnych i ponad 1600 wydawnictw obcych. W roku 1938 nastąpiła dotacyjna stabilizacja – Kasa pozyskała kwotę 218 370 zł. Gdy działał Fundusz Kultury Narodowej liczby i wysokość składanych ofiar znacząco spadła – narastało przekonanie, że środki Funduszu i Ministerstwa WRiOP mogą zastąpić **ofiarność społeczną**.

W roku 1934 ukazał się tom I periodyku „Życie Sztuki”. Nie było to wydawnictwo symetryczne do „Nauki Polskiej”, programowe dla całej działalności Kasy. W nazwie nowego periodyku dawano wyraz przekonaniu – poprzez brak dopełnienia obecnego przy tytule „Nauki Polskiej” – że słabo zinstytucjonalizowana sztuka

twórcza nie wymaga eksponowania „potrzeb i organizacji”. Sztuka ujęta była uniwersalnie – a nie, jak nauka, narodowo. Zajęto się głównie różnymi przejawami życia sztuki. W redakcyjnym wprowadzeniu, Zygmunt Lubicz Zaleski wskazywał, że nowe pismo „pragnie poruszać żywe zagadnienia i podawać kronikę żywych wydarzeń”. Miały się jednak ukazywać także artykuły teoretyczne i historyczne, w tym o „samoistnych” – narodowych przejawach twórczości oraz o „wpływach obcych”. Tom II „Życia Sztuki” ukazał się w roku 1935, tom III – w 1938. Treść wszystkich tomów budowała tożsamość nie tyle sztuki, co środowiska ją uprawiającego. Tom IV pojawił się „śród rumoru wojny”, we wrześniu 1939 roku. W „Posłowniu redakcyjnym” wyjaśniano, że „słowo «żyć» zawiera pojęcie pewnej pełni, pewnej zorganizowanej i zestrojonej hierarchicznie całości. Choć zaspokajanie potrzeb elementarnych zdaje się pochłaniać cały zasób naszej energii, to jednak i wyższe rejestry bytu muszą tu znaleźć swój wyraz”.

Do II wojny światowej Kasa wydała ponad 1200 tomów publikacji naukowych. Potrzebowała jednak nadal wsparcia, o czym świadczy wznawiany w broszurze i cytowany w „Sprawozdaniach Kasy” apel (1924, 1929) Stefana Żeromskiego „Sprawa Kasy im. Mianowskiego”: „W wolnem państwie polskiem nauka nie może być wyżebrana, podpatrzona, przemycana, musi być polska [...]. Posiadamy instytucję temu właśnie celowi służącą [...]. I dziś oto ta właśnie instytucja – nie posiada dostatecznych środków. Ratujmy! Wspierajmy! Stwórzmy na nowo Kasę imienia Mianowskiego!”.

Wezwanie wystosowane przez Żeromskiego nabrało szczególnej aktualności w okresie okupacji. Dział Naukowy Kasy, prowadzony przez Janinę Małkowską, zbierał dane na temat zniszczeń zasobów instytucji i towarzystw naukowych. Po ukazaniu się w sierpniu 1940 roku dekretu gubernatora Hansa Franka przeprowadzono likwidację polskich stowarzyszeń, w tym Kasy Mianowskiego. Niemcy skonfiskowali urządzenia drukarni, nakazali też zburzyć dom wypoczynkowy Kasy w Zakopanem. Niemcy zajęli „Mądralin” już w październiku 1939 roku. Komitet Kasy musiał przejść do działań konspiracyjnych – oficjalnie wobec władz niemieckich zachowywał pozory bezczynności. Po śmierci Karola Lutostańskiego (1 października 1939), prezesurę Kasy przejął Maksymilian Tytus Huber. Komitet przygotował na czasy powojenne projekt instytucji do spraw fundacji i zapisów na cele naukowe oraz zakres działania komitetu wydawniczego podręczników akademickich. Prowadzono potajemnie sprzedaż przedwojennych wydawnictw, przeznaczając zyski na zasiłki dla uczonych. Dokończono druk sejmowego wydania *Dzieł* Adama Mickiewicza i pracy Marii Skłodowskiej-Curie (*Promieniotwórczość*). Gromadzono dokumentację zniszczeń zabytków warszawskich. Kasa administrowała do 1943 roku trzema własnymi domami czynszowymi w Warszawie. Podczas Powstania Warszawskiego Niemcy zniszczyli majątek Kasy – trzy domy w Warszawie, składy książek, w tym nakład XXV tomu „Nauki Polskiej” i XI tomu „Poradnika dla samouków”, a do tego – archiwalia Kasy.

Po wojnie Kasa usiłowała wznović działalność. Wobec zniszczonej siedziby w Pałacu Staszica ulokowano się na UW, w gmachu „pomuzealnym” Medycyny Teoretycznej przy Krakowskim Przedmieściu. Minister Oświaty Czesław Wycech wyznaczył dla Kasy kuratora, Tadeusza Manteuffla. Podczas pierwszego posie-

dzenia Komitetu Kasy (18 sierpnia 1945) wybrano nowym prezesem Franciszka Czubalskiego. Odbudowywano dla uczonych związanych z Kasą domy wypożyczynkowe w Mładzu nad Świdrem. Stanisław Michalski, schorowany i niedołączony, przebywał w Krakowie, w szpitalu św. Łazarza. Redagował nowy układ tomu XXV „Nauki Polskiej”. Podjęto w Kasie druk kilku publikacji książkowych. Janina Małkowska gromadziła bibliotekę naukoznawczą. Kasa egzystowała z doraźnych dotacji Ministerstwa Oświaty i Komisji do Spraw Odbudowy Nauki Polskiej. Była w stanie opłacać tylko dwa etaty w Biurze, dyrektora i sekretarza, choć przed wojną zatrudniała ponad 30 pracowników. Nowy model pracy Kasy ustalał „Regulamin wewnątrz”, uchwalony przez Prezydium Komitetu Kasy (5 października 1945). Ten organ uznano za „władzę wykonawczą Komitetu”. Do Prezydium Komitetu wchodził prezes, sekretarz i skarbnik. Mieniem Kasy zawiadywało Biuro, którego kierownik uzyskał tytuł dyrektora Kasy. Został nim Stanisław Gieysztor.

We wrześniu 1946 roku Stanisław Michalski zaczął projektować kursy naukoznawcze, które miała uruchomić Kasa. Byłyby adresowane do nauczycieli, studentów i pracowników samorządowych. Ich program byłby praktyczny, związany z informowaniem o organizacji i potrzebach nauki. Kursy czasowo miały zastąpić przedwojenne Koło Naukoznawcze i ułatwić powołanie ośrodka naukoznawczego. Michalski opowiadał się też za wprowadzeniem naukoznawstwa do programów uniwersyteckich.

Mimo odtworzenia, Rada Naukowa (ukonstytuowała się 7 czerwca 1947) ledwie egzystowała i nie była w stanie podjąć przedwojennych funkcji. Prezesem Rady Naukowej wybrano Tadeusza Lehra-Splawińskiego. W konsekwencji zmian geopolitycznych Kasa musiała zrezygnować z reprezentantów instytucji i towarzyszy ze Lwowa i Wilna. Do składu wprowadzono dodatkowo delegatów UMK w Toruniu, Uniwersytetu i Politechniki we Wrocławiu, UŁ, UMCS, KUL oraz nieczynnej Polskiej Akademii Nauk Technicznych. Na konstytutywnym posiedzeniu Rady Naukowej wybrano nowy skład Komitetu Kasy. Prezesem został Stefan Pieńkowski, a gdy nie przyjął wyboru – Stanisław Małkowski. Wiceprezesem obrano Stanisława Ossowskiego, sekretarzem byłego kuratora, Tadeusza Manteuffla. Po rezygnacji Adama Krokiewicza, a następnie Wiktora Leśniewskiego funkcję skarbnika przyjął (16 grudnia 1947) Jan Drewnowski. Jego zastępcą został Witold Kemula, a zwykłymi członkami Komitetu: Czesław Białobrzeski, Franciszek Czubalski, Zdzisław Mączyński i Stefan Pieńkowski. Do Komisji Rewizyjnej wybrano Jana Rutkowskiego, Stefana Straszewicza i Konstantego Żórawskiego. Kierownikiem Działu Naukowego Kasy oraz redaktorem „Nauki Polskiej” i „Poradnika dla Samouków” pozostawał schorowany Stanisław Michalski. Przy Komitecie Kasy działały komisje: Organizacyjna, Wydawnicza oraz Stypendialna.

Od 31 lipca 1947 roku Ministerstwo Oświaty wstrzymało comiesięczne subwencje. Były kurator Kasy, Tadeusz Manteuffel uważał, że ratunkiem jest upaństwowienie tej instytucji narodowej. Władze też zmierzały w tym kierunku – Izba Skarbowa skreśliła Kasę z listy podmiotów zwolnionych od płacenia podatku dochodowego i obrotowego. Władze zablokowały plany nowego kierownictwa Kasy, bowiem nie zależało im na powołaniu ośrodka animującego politykę naukową. Przeciwnego zdania byli działacze Kasy. Na pierwszym posiedzeniu nowego

składu Prezydium Komitetu Kasy (14 stycznia 1948) Małkowski zaproponował kontynuowanie „Nauki Polskiej”, „Organonu” oraz wydawnictw z zakresu wiedzy czystej. Miano też utrzymać domy w Mładzu i Konstancinie. Manteuffel sugerował ówczesnie połączenie Kasy z TNW, co odrzucili pozostali członkowie Komitetu Kasy (7 czerwca 1948). Po rezygnacji Manteuffla, sekretarzem Komitetu został Wojciech Przybyłowicz, a na członka Komitetu kooptowano Edwarda Lipińskiego. Od 4 maja 1948 roku rozpoczęła działalność Komisja Naukoznawcza Komitetu Kasy, złożona z Czesława Białobrzeskiego, Stanisława Małkowskiego i Stanisława Ossowskiego – nie wznowiono jednak prac przedwojennego Koła Naukoznawczego. Dzięki subwencji z Komisji do Spraw Odbudowy Nauki Polskiej urządzono bibliotekę naukoznawczą (po roku otwartą 1 grudnia 1949). Siedzibę Kasy ulokowano w Domu Ekonomisty na Nowym Świecie.

Wydarzenia polityczne z końca 1948 roku wzmogły presję likwidacyjną ze strony władz politycznych. Recenzja rocznika XXV „Nauki Polskiej”, jaką napisał partyjny decydent, Stefan Żółkiewski (opublikowana pod tytułem *Problemy humanistyki na wyższych uczelniach* – „Głos Ludu” nr 261, 1948) zamknęła możliwość formowania tą drogą świadomości środowiska akademickiego. Biorąc pod uwagę zagrożenia likwidacyjne wobec Kasy ze strony władz partyjnych, Stanisław Michalski zrezygnował w sierpniu 1948 roku z funkcji redaktora „Nauki Polskiej” i kierowania Działem Naukowym Kasy. Z tych samych względów Stanisław Małkowski ustąpił na rzecz Ossowskiego z funkcji prezesa Kasy (8 czerwca 1949). Powołano Komisję Statutowo-Organizacyjną, a na wniosek Ossowskiego miano prowadzić rozmowy z krakowskim Konwersatorium Naukoznawczym w celu „utworzenia jednego ośrodka naukoznawczego”. Komisja przygotowała też projekt upaństwowienia Kasy poprzez przekształcenie jej w Państwowy Instytut Naukoznawczy imienia Józefa Mianowskiego. Przy Instytucie miano zachować Radę Naukową, złożoną z delegatów szkół akademickich, organizacji naukowych oraz wybranych ministerstw i Komisji Centralnej związków zawodowych. Spośród członków Rady miał być wyłaniany Komitet Instytutu. Instytutem kierowałby dyrektor mianowany na trzyletnią kadencję przez Prezydenta RP.

Zgon głównego animatora działalności Kasy, Stanisława Michalskiego (30 grudnia 1949) przybrał wymiar symboliczny – zamarło też „prywatne ministerium nauki”.

Gabinet Ministra Szkół Wyższych i Nauki uznał, że Kasa została z mocy prawa rozwiązana, ponieważ do 31 lipca 1950 roku nie uzyskała ponownego zatwierdzenia przez Prezydium Rady Narodowej m. Warszawy (pismo Gabinetu z 15 lutego 1951). Na podstawie uchwały Zarządu TNW z dnia 19 grudnia 1950 roku, kierując się **pragmatycznym etatyzmem** Tadeusza Manteuffla, włączono agendy Kasy do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (uchwałą Rady Naukowej Kasy z 3 marca 1951 roku). Było już wiadome, że TNW zostanie zlikwidowane poprzez wcielenie jego agend do państwowej Polskiej Akademii Nauk.

Uchwała Rady Naukowej Kasy z 3 marca 1951 roku zawierała formułę: „Rada Naukowa Kasy im. Mianowskiego w przeświadczeniu, że Towarzystwo Naukowe Warszawskie przejąwszy wszystkie ostatnio czynne działy pracy Kasy im. Mianowskiego będzie je nie tylko nadal prowadziło, ale i w miarę możliwości rozwijało,

KASA IMIENIA JÓZEFA MIANOWSKIEGO (1881–1951)

a w szczególności ośrodek dokumentacyjno-naukoznawczy wraz z jego biblioteką i czytelnią oraz dom studiów i wypoczynku dla pracowników naukowych w Mładzu nad Świdrem, wyraża życzenie, aby przynajmniej dla tych dwóch placówek TNW zachowało tradycyjną nazwę Kasy im. Mianowskiego”.

„Akt włączenia Kasy” podpisano 8 marca 1951 roku. Zarząd TNW postanowił (10 kwietnia 1951) „utworzyć” w Wydziale Nauk Historycznych, Społecznych i Filozoficznych „Pracownię Dokumentacyjno-Naukoznawczą (Kasa im. J. Mianowskiego)”. Kierownikiem Pracowni został Stanisław Gieysztor, a bibliotekarką – Wanda Osińska. Kuratorem Pracowni miał być Stefan Zaleski. Od 1 stycznia 1951 roku TNW przejęło „Mądralin”. Na forum Ogólnego Zebrania Administracyjnego TNW, 22 listopada 1951 roku, Stanisław Małkowski wnioskuje o zapewnienie „lepszych warunków pracy Pracowni Naukoznawczej” oraz o wznowienie rocznika „Nauka Polska”. Realnie, rudymenty Kasy zlikwidowano razem z agendami Towarzystwa Naukowego Warszawskiego z końcem grudnia 1952 roku.

Bibliografia

- Hübner P., Piskurewicz J., Soszyński J., Zasztowt L., *A History of the Mianowski Fun*, Warsaw 2013.
- Hübner P., Piskurewicz J., Zasztowt L., *Kasa im. Józefa Mianowskiego – Fundacja Popierania nauki 1881–1991*, Warszawa 1992.
- Kasa im. Mianowskiego. Instytut Popierania Nauki. Dzieje, zadania, organizacja*, Warszawa 1929.
- Kasa Mianowskiego 1881–2011*, red. L. Zasztowt, Warszawa 2011.
- Pamiętnik obchodu 50-lecia Kasy im. Mianowskiego. 1881–1931*, Warszawa 1932.
- Piskurewicz J., *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk a Kasa imienia Mianowskiego w drugiej połowie XIX i na początku XX w.* [w:] *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk a towarzystwa naukowe na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku*, red. W. Molik, A. Hinc, Poznań 2012.
- Piskurewicz J., *Warszawskie instytucje społecznego mecenatu nauki w latach 1869–1906. Muzeum Przemysłu i Rolnictwa i Kasa imienia Mianowskiego*, Wrocław 1990.